

Na mú ɯn cuwa atíne gu khímí

Nat'ap'é T'á Po

Spelling Rules for the Opo Language

የኦፖኛ አጻጻፍ ሕጎች

2018 ዓ.ም. / 2025

Ihwaní Naábá / አራተኛ እትም / Fourth Edition

Na mú un cuwa tíne gu khímí Nat'ap'é T'á Po

This booklet was developed in partnership with:

SIL Ethiopia

The Anglican Church in Ethiopia

The Gambella Ministry of Education

Opo Title:	Na mú un cuwa tíne gu khímí Nat'ap'é T'á Po
Amharic title:	የኦፖኛ አጻጻፍ ስራ
English title:	Spelling Rules for the Opo Language
Language:	Opo (T'á Po [lgn]) spoken in Ethiopia
Type of book:	Teachers' Manuel
Year:	2025 (2018 Ethiopian Calendar)
Edition:	Fourth edition
Developers:	Joshua Smolders, ፆጥፆ ሊጅ, ርፅፅ ሊጅ, ርፅፅ ሊጅ
Illustrations:	SIL International Illustration Resources
	© SIL International
	and
	Joshua Smolders, © Joshua Smolders 2025

Special thanks to the Opo community of Ethiopia for the many people who participated and gave their feedback at various stages of the development of the new alphabet and writing system.

© SIL Ethiopia 2025

Nathubá jét'ét'é

English	አማርኛ	T'á Po	Example
<i>School</i>			
read	አንበበ	kúndíl	
write	ጻፈ	t'ap'é / gór	
teacher	አስተማሪ	uthubá-d'ám / ungec-po	
student/students	ተማሪ/ተማሪዎች	adímé kúwarak'át'á / bit'í kúwarak'át'á	
exercise	መልመጃ	nata / teme	
textbook	መጽሐፍ	mac'áp / warak'át'á jekhú'á	
workbook	ደብተር	debter / warak'át'á nata	
whiteboard	ነጭ ሰሌዳ	wurít'ap'é p'át'á	
blackboard	ጥቁር ሰሌዳ	wurít'ap'é c'í	
<i>Parts of the sentence</i>			
letter	ፊደል	jénat'ap'é	a b b' c c' d d' e ε...
vowel	አነባቢ	k'úsúkhátá-t'a	a i i u u e e o o...
consonant	ተነባቢ	k'úsúhú'á-t'a	b b' c c' d d' g h...
writing / alphabet	ጽፍ / ሀሁ	nat'ap'é	
word	ቃል	jét'ét'é	sá, ma, agé
sentence	ዕረፍተ ነገር	pagát'ét'é	Aga sá ma.
paragraph	አንቀጽ	t'ét'é achara d'yan	
<i>Word classes</i>			
noun	ስም	juga	jaw, táy
noun phrase	ስማዊ ሐረግ	juga gu jét'ét'é kóreng má akhidían	jaw cege tusu
pronoun	ተውላጣ ስም	nakará-pá-juga	ar, un, aga, mana
verb	ግስ	bérb / nata	wiya, sá, k'ósó
intransitive verb	ተሻጋሪ ያልሆነ ግስ	bérb má k'as nacerá	wiya, wa, k'ó, to, í
transitive verb	ተሻጋሪ ግስ	bérb má kot nacerá	thor, k'ósó, sá, usa
singular verb	ነጠላ ቁጥር ግስ	tó nad'yaní bérb	sá, wa, to
plural verb	ብዛት ቁጥር ግስ	tó nasayí bérb	usa, k'ó, í
verb phrase	ግላዊ ሐረግ	bérb gu jét'ét'é kóreng má akhidían	wiya pad'é asiman
adjective	ቅጽል / ገላጭ	nathubá-tó-d'ám	tón, khápá, say
numeral	ቁጥር	k'út'ur	1, 2, 3, 4, 5, 6...
cardinal number	መደበኛ ቁጥር	délí k'út'ur	d'yan, suk'á, tusu
ordinal number	አርዲናል ቁጥር	k'út'urí nadondol / dondolí k'út'ur	isuk'én, itusún
<i>Other grammatical terms</i>			
demonstrative	አመልካች ተውላጣ ስም	nathubá-pató-d'ám	néno, uténi, jawíni tirí
proximal	-	nathubá pa má isú	néno, uténo, jawíno

English	አማርኛ	T'á Po	Example
medial	-	nathubá pa mú sit'	<i>néni, uténi, jawíni</i>
distal	-	nathubá pa mú sit' asiman	<i>néni tiri, uténi tiri, jawíni tiri</i>
possessive	-	nathubá-kotí-d'ám	<i>-ír, -ib, -ímá, máná</i>
associative	-	nakaamá-jét'ét'é-suk'á	<i>-í (jébotí c'ac'k'áy)</i>
grammatical word		nakhidí-jét'ét'é	<i>gí gá gu mú gumú ní abi bi a</i>
person	-	bit'et'á	
1st person	1ኛ ሰው	ut'et'é / uták'úpáy / b'ák'úpáy	<i>aga, mana, mina</i>
2nd person	2ኛ ሰው	ukara-t'et'é / usuk'én / b'asuk'én	<i>i, ay, ura, ura</i>
3rd person	3ኛ ሰው	uta mú una t'et'é gu khímír / utusún / b'atusún	<i>ar, ab, an, un, uta, b'a, na, biya</i>
subject	አደራጊ / ሳቢ	uacerá / b'acerá / biceerá	<i><u>tene</u> hoc'o adíme</i>
object	ተደራጊ / ተሳቢ	nacerá	<i>tene hoc'o <u>adíme</u></i>
location		pacerá	<i>Un jaa <u>a-Sudán</u></i>
time		táyícerá	<i>Ará pér <u>ajikén</u>.</i>
instrument		nata-d'ám	<i>Ar télán <u>gu nyol</u>.</i>
tense	ግስ አገባብ / ጊዜ	téns	
past tense	ያሁን ጊዜ	ténsí muthá	<i>ar wiya, un usa</i>
imperfect tense	የሁልጊዜ ጊዜ	ténsí píyopíyo	<i>ara wiya, una usa</i>
present continuous tense	እየተከተለ ጊዜ	ténsí píyéno	<i>ar to awiya, un î ausa</i>
future tense	የወደፊት ጊዜ	ténsí kuíje	<i>ará wiya, uná usa</i>
direct speech	-	t'et'é mú un thát	<i>Aga he gá «An k'áy.»</i>
indirect speech	-	t'et'é mú un d'uk'ú thát	<i>Aga he gá tan ní k'áy.</i>
subordinate clause	-	pagát'et'é akusí pagát'et'é	<i>Aga cáran gá [<u>tan ní k'áy</u>].</i>

Wone 1. Nat'ap'é (Alphabet)

Nat'ap'é T'á Po jekis, an kot **jénat'ap'é** má ta 38. An ní ge gu ithubén gu júgén:

a A <i>a</i> <i>agé bala, awatála</i>	b B <i>ba k'áy</i> <i>agé bay</i>	b' B' <i>ba kaw</i> <i>agé b'isa</i>	c C <i>ca k'áy</i> <i>agé cari</i>	ch Ch <i>ca khab</i> <i>agé chat</i>
c' C' <i>ca kaw</i> <i>agé c'e</i>	d D <i>di k'áy</i> <i>agé dándára</i>	d' D' <i>di kaw</i> <i>agé d'agí</i>	e E <i>e k'áy</i> <i>agé ebe, teme</i>	ε Ε <i>e to at'a</i> <i>agé ber, Jébe</i>
g G <i>ga</i> <i>agé gagá, gwará</i>	h H <i>ha</i> <i>agé háré</i>	i I <i>i k'áy</i> <i>agé pi, iya</i>	ĩ Ĩ <i>i mac'és</i> <i>agé iphi, thi</i>	j J <i>ja</i> <i>agé je</i>
k K <i>ka k'áy</i> <i>agé kari</i>	kh Kh <i>ka khab</i> <i>agé kha</i>	k' K' <i>ka kaw</i> <i>agé k'uy</i>	l L <i>la</i> <i>agé luy</i>	m M <i>ma</i> <i>agé me</i>
n N <i>na</i> <i>agé nárí</i>	ny Ny <i>nyi</i> <i>agé nyonyo</i>	ng Ng <i>nga</i> <i>agé ngasó</i>	o O <i>o k'áy</i> <i>agé tobo, kotóro</i>	ɔ Ɔ <i>o to at'a</i> <i>agé g'ór, c'ɔp</i>
p P <i>pi k'áy</i> <i>agé pé</i>	ph Ph <i>pi khab</i> <i>agé phut'a</i>	p' P' <i>pi kaw</i> <i>agé p'át'a</i>	r R <i>ra</i> <i>agé rimís</i>	s S <i>sa</i> <i>agé so</i>
t T <i>ta k'áy</i> <i>agé táy</i>	th Th <i>ta khab</i> <i>agé thark'a</i>	t' T' <i>ta kaw</i> <i>agé t'a</i>	u U <i>u k'áy</i> <i>agé ku, tutulú</i>	u Ʋ <i>u mac'és</i> <i>agé sɯsɯ, tutulú</i>
w W <i>wa</i> <i>agé wac'a</i>	y Y <i>ya</i> <i>agé yajó</i>	z Z <i>ze</i> <i>agé zita</i>		

Imú î bi rúkən p'át'a, ta k'úsúhúc'a-t'a. Imú î bi rúkən cir, ta k'úsúkhátá-t'a.

1.1 Jénat'ap'é mú ɰna juga gá **k'úsúkhátá-t'a** (vowels), an ta imú akhátá po t'a. An khaníhwan:

	<i>ipát-es</i>		<i>ikura</i>	
<i>c'úlúl</i>	i	ɨ	u	ɯ
<i>pay</i>	e	ɛ	o	ɔ
	a			

1.1.1 « I » gu « U », ɰna jugan gá « I k'áy » gu « U k'áy ».

1.1.2 « ɨ » gu « ɯ », ɰna jugan gá « I mac'és » gu « U mac'és ».

1.1.3 « O » gu « E », ɰna jugan gá « O k'áy » gu « E k'áy ».

1.1.4 « ɔ » gu « ɛ », ɰna jugan gá « O to at'a » gu « E to at'a ».

1.1.5 **K'úsúkhátá-t'a**, abi jét'ét'é kóreng aná î apad'yan gu Y wala W, aní án khí k'úsú jekis. Tée, apasayí, **k'úsúkhátá-t'a** mú pát-es d'uk'ú ái gu Y, gí **k'úsúkhátá-t'a** mú kura d'uk'ú ái gu W.

	<i>a</i>	<i>i</i>	<i>ɨ</i>	<i>e</i>	<i>u</i>	<i>ɯ</i>	<i>o</i>
<i>y</i>	<i>jay, k'áy</i>	-	-	-	<i>cuy, kuy</i>	<i>cúy, hɯy</i>	<i>hoy, thoy</i>
<i>w</i>	<i>jaw, sáw</i>	<i>adiw</i>	<i>d'ɨw</i>	<i>gew</i>	-	-	-

1.2 Jénat'ap'é mú ɯna juga gá **k'úsúhúc'á-t'a** (consonant), an ta imú húc'á po t'a.

1.2.1 An kot **k'úsúhúc'á-t'a** mú ta 11 mú b'ubút'.

	<i>dinyc'á t'a</i>	<i>estíné se</i>		<i>wusí khalt'á</i>	<i>tíné khalt'á</i>
<i>gɯ sɯsɯ</i>	m	n		ny	ng
<i>mú awiya</i>		z	s		
<i>gɯ k'úpí lit'á</i>		l	r		
<i>mú b'út'-se</i>	w	y			h

1.2.2 An písá kot **k'úsúhúc'á-t'a** mú ta 18 mú kagáw. Ikóreng, ɯna jagan gá ik'ak'áy, ikóreng ɯna jagan gá imú kot khab (mú ɯna t'ap'é gɯ b'ílí khab « **h** »), gí ikóreng ɯna jagan gá imú kagáw (mú ɯna t'ap'é gɯ b'ílí kaw « ' »).

	<i>dinyc'á t'a</i>	<i>estíné se</i>	<i>wusí khalt'á</i>	<i>tíné khalt'á</i>
<i>k'áy</i>	b	d	j	g
<i>kaw</i>	b'	d'		
<i>k'áy</i>	p	t	c	k
<i>khab</i>	ph	th	ch	kh
<i>kaw</i>	p'	t'	c'	k'

1.2.3 Abi **jét'é** kóreng, ɯna písá b'ílí kaw wala b'ílí khab abesí W gɯ Y d'ere.

	<i>w</i>	<i>y</i>
<i>kaw</i>	<i>w'a, w'áy</i>	<i>y'á</i>
<i>khab</i>	<i>Hwar, hwan</i>	<i>khayhá, cuyhá</i>

NATA 1

- T'ap'é jénat'ap'é mú ta **k'úsúhúc'á-t'a** abi búlukín abesí wurít'ap'é p'át'á. Jét'é't'éno î estíne giri, kúndílan gá bit'í kúwarak'át'á gá d'yan d'yan. Mú i kúndíl id'é, toótóɲn gá

«Ta jénat'ap'é máy ní akáy jét'é't'éno?»

«Thubá **jénat'ap'é húc'á-t'a** mú iyi kara abi jugá _____?»

- [b b' p p' ph] - b'ac', biya, pi, p'át'á, b'ic', pa, bisay, búyá, pití, bala, phót'ó, put, b'út', bebe, phú, phák', p'íp'i, pujú, buná, pib, p'ílí-je, pal, phay, b'á.
- [d d' t t' th] - teme, t'é't'é, d'abá, digá, thathap, totó, tús, dondol, t'a, tímá, thurú-je, d'úbá, t'íma, thómá, tutá, d'úk'ú, dong, d'em, dén, thúpín.
- [j c ch c'] - ja, c'e, chat, como, juga, coro, c'aja, cege, chat, c'ámá, jay, jétam, c'í, cá, ca, c'ac', cháp, jɛ, jéku, cimit, caymún, jay, juwa, c'ok'om, jít, jame, chúkhét.
- [g k kh k'] - k'as, khalí, k'ó, gonggora, ku, khárúm, gut, kotóro, k'ɛy, gagá, kóy, khó, k'oro, ganggára, kup, kha, khab, kágát, gugum, k'úsú, gíl, khuba, khápá.
- [m n ny ng] - nok'á, muná, ngasó, nyonyo, mu, nap, ngét, nabonggo, mít'i, nyeng, nata, nyún, ngel, nyol, nasá, ngwang, mana, mata, naná.
- [s z l r h y w] - wu, sɛsɛ, hac', so, lit'á, wone, ham, ledá, lelem, sá, sik', lɛy, wac'a, yal, rojo, wuri, wut, sáy, yút, res, suma, yám, zemúbor, yep, hɛy, yipó, zay, roróm, sísi, hop'o, ragí, lomac', híjá, zak', hút

- T'ap'é jénat'ap'é mú ta **k'úsúkhátá-t'a** abi búlukín abesí wurít'ap'é p'át'á. Jét'é't'éno î estíne giri, kúndílan gá bit'í kúwarak'át'á gá d'yan d'yan. Mú i kúndíl id'é, toótóɲn gá

«Ta **k'úsúkhátá-t'a** máy ní ɲma kara abi jét'é't'éno?»

«Thubá **jénat'ap'é khátá-t'a** mú iyi kara abi jugá _____?»

- [u ɯ o ɔ] - lus, thók'o, urútu, chɔng, tutulú, tɛtɛlú, kotóro, pogo, utul, só, so, úy, úsú, sumá, títún, thú, rojo, po, pum, gór, c'ɔp, úrú, ɛs, sɛsɛ, khór, k'úsú
- [i i e e] - míní, Jébe, khén, t'é't'é, két, sérek, tene, ji, yek'e, sín, timis, je, tém, es, b'íbi, sísi, líl, ngét, ebe, nidí, p'íp'i, jini, jese, títíl, thec'é, lelem, si, iphi, t'ísi, pi, késé
- [a] gu [u ɯ o ɔ i i e e] - yíla, sɛsa, zita, buthék, óyá, tábáy, t'ap'é, úphá, yal, wárk'é, wiya, athɔp, bóye, thubá, tutá, sema, tógá, wáje, ajɔm, sak'a, pusa, sasa, ótá, usa, suma, tas

Wone 2. B'ílík'úsú (Tone marking)

Gu t'á Po, k'úsú jét'ét'é kóreng t'ík'es, gí k'úsú jét'ét'é kóreng phoot'ó-es, agé **ca** mú una kam akuíso gu **ca** mú una cey kus. Mit'i, an kot na mú una juga gá **b'ílík'úsú** (wala **b'ílícúy**) mú tan ní athubá esphátá **ca** gu **ca** abi nat'ap'é. Mú k'úsú phót'ó, í pisá b'ílík'úsú apen. Mú an t'ík'es, í t'ap'éan at'áy (k'as b'ílík'úsú). B'ílík'úsúni, una pisá tan at'ak'úpí jénat'ap'é mú una juga gá **k'úsúkhátá-t'a** (i u i u e o e o a).

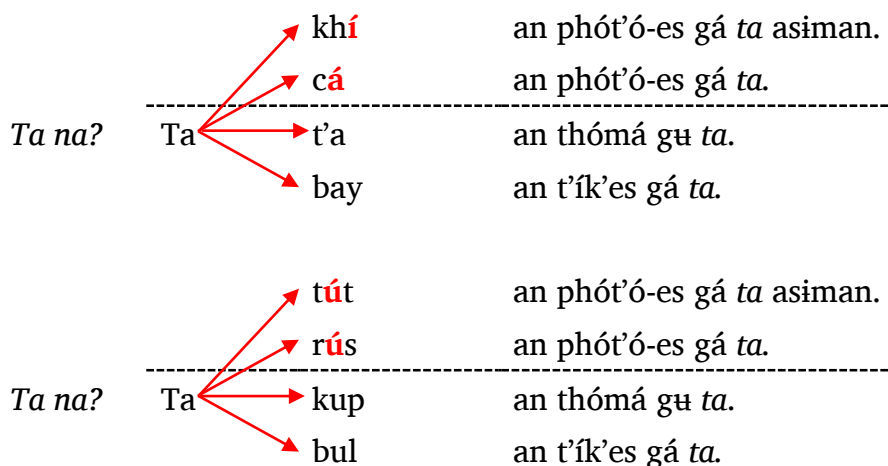
Gu t'á Po, k'úsú wala cúy kotá mos gá hwan: k'úsú mú t'ík'es, gu imú k'ay, gu imú phót'ó-es, gu imú phót'ó-es asiman. **K'úsú k'ay** gu **k'úsú t'ík'es**, una t'ap'éan asé, k'as b'ílí. **K'úsú phótó-es**, gu **k'úsú phót'ó-es asimán**, tan ní una t'ap'é gu b'ílí.

mosí k'úsú/cúy	ithubén			
<i>k'úsú phót'ó-es asimán</i>	khí	b'á	kúpú	<i>pisá b'ílí</i>
<i>k'úsú phót'ó-es</i>	cá	k'áy	c'ámá	
<i>k'úsú k'áy</i>	t'a	k'as	b'isa	<i>naná b'ílí pisá</i>
<i>k'úsú t'ík'es</i>	bay	ku	wac'a	

Po gí aledá esphót'ó k'úsú jét'ét'é d'é gís? Po aledá tan mú una thómán gu jét'ét'é kóreng. Mú ta **juga (noun)** ní iyi pachá, í thómán gu « *ta* ». Í toótó es míní gége «*Ta na/wa/be?*» Gí yalén athubá esphót'ón wala est'ík'én.

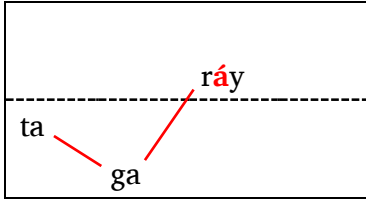
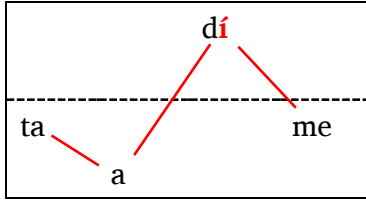
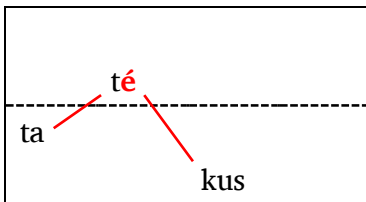
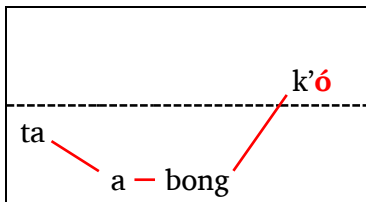
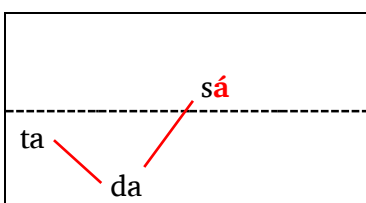
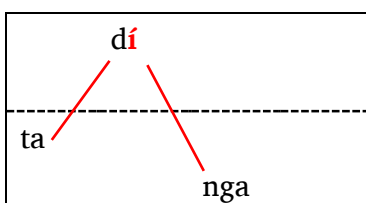
2.1 Mú **juga** mú i pachá thómá wala mú an t'ík'es gá **ta**, án to at'áy (k'as b'ílí).

2.2 Mú **juga** mú i pachá phót'ó es gá **ta**, pisá b'ílí apen.

		úsú	an phót'ó-es gá <i>ta</i> asiman.
		háré	an phót'ó-es gá <i>ta</i> .
<i>Ta na?</i>	Ta	suma	an thómá gu <i>ta</i> .
		wac'a	an t'ík'es gá <i>ta</i> .
		gúsúgúsú	an phót'ó-es gá <i>ta</i> asiman.
		k'úpík'óc'ó	an phót'ó-es gá <i>ta</i> .
<i>Ta na?</i>	Ta	b'apaya	an thómá gu <i>ta</i> .
		kuduma	an t'ík'es gá <i>ta</i> .

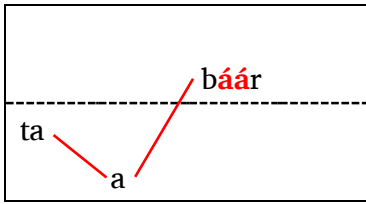
2.3 Mú **juga** d'é kot pa suk'á, wala tusu, wala hwan, gí pakórengín t'ík'es gí pakórengín phoot'ó-es, pisá b'ílí at'ak'úpí jénat'ap'é (**k'úsúkhátá-t'a**) mú phoot'ó-es at'én.

		
<i>Ta na?</i>	Ta garáy.	Ta adíme.
		
<i>Ta na?</i>	Ta tékus.	Ta abongk'ó.
		
<i>Ta na?</i>	Ta dasá.	Ta dínga.

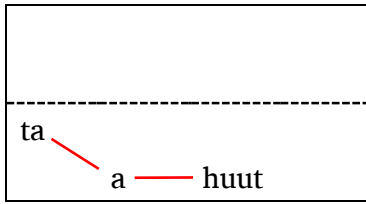
An kot **juga** kóreng mú kot **k'úsúkhátá-t'a** suk'á apad'yan. Abi ikóreng, k'úsú **k'úsúkhátá-t'a** suk'éní thómá, gí abi ikóreng an d'uk'ú thómá.

2.4 Mú k'úsúkhátá-t'a suk'á î apad'yan gí k'úsún thómá, mú k'úsún phót'ó-es, t'ap'é b'ílík'úsú at'ak'úpín asuk'én. Mú an k'áy wala t'ík'es, naná b'ílí pisá.

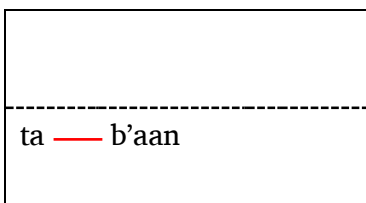
Ta na? Ta abáár.

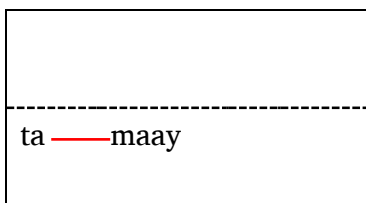
Ta na? Ta ahuut.

Ta wa? Ta b'aan.

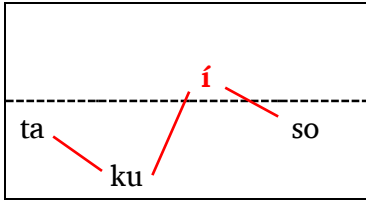

Ta wa? Ta maay.

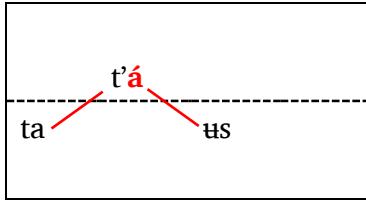

2.5 Mú k'úsúkhátá-t'a suk'á î apad'yan gí k'úsún d'úk'ú thómá, ana ja wus wala tíne, t'ap'é b'ílík'úsú at'ak'úpí jét'ét'é mú k'úsún phót'ó-es at'én.

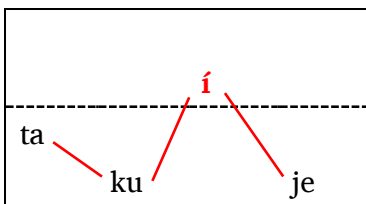
Ta na? Ta kuíso.

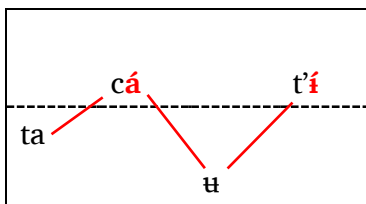
Ta na? Ta t'áus.

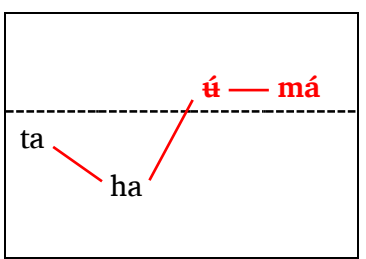
Ta na? Ta kuíje.

Ta na? Ta cáut'í.

Ta wa? Ta haú má.

NATA 2

- Khí bit'í kúwarak'át'á Nata A abi Wone Wone 10.
- Jét'ét'éno î estíne giri, an î bi búluk gá hwan hwan. Búluk d'é, an kot jét'ét'é d'yan mú k'úsún thómá gu «ta», id'é mú k'úsún t'ík'a gán es, id'é mú k'úsún phót'ó gán es, gu id'é mú k'úsún phót'ó gán es asiman.

khí, cá, ma, ku	d'ú, hó, jo, ji
hút, gók, gut, hut	khít, kí, khít, khil
tút, tóp, thag, tar	dúr, k'úp, jit, jak'
súk', sót, sik', kus	phút', b'út', phal, phol
c'ígí, k'át'á, kac'ũ, kasa	b'ílí, kísí, b'isa, bala
kúmú, k'úsú, k'oro, kogo	b'úyú, phará, b'asa, бага
kúpú, khúbá, koro, kiya	náří, phák'á, phut'a, phule
húrúk', gégés, khalt'a, gugel	tálís, látón, timis, ruk'um
lámбі, wárk'é, honyc'or, dīnyc'a	gúsúgúsú, k'úpík'óc'ó, b'apaya, kuduma

- T'ap'é «ta» abi wurít'ap'é p'át'á wala wurít'ap'é c'í, pisá pa hwan aganggáren, pisá kiran abi tálá, agé mú iyi gileyen aestíne ge: (1) paphót'ó-es asiman, (2) paphót'ó-es, (3) pathómá, (4) pat'ík'es.

_____ (1)

_____ (2)

ta _____ (3)

_____ (4)

- Í pachá búluk d'yan, pachá j'ét'ét'é d'yan, thoman gá bit'í gu «ta» je tusu, gu yal thoman gu t'amusa je tusu. Abi k'orón, í toótóun gá «Jét'ét'éno, k'úsún gí thómá gu «ta», wala an t'ík'a gán esí, wala an phót'ó gán es?» Yal tan mit'i d'ere gu jét'ét'é tusu kóreng.
- Mú bit'í ámuthá búluk d'é, úmá kúndílan apad'yan, an káy awus ja tíne, yal káy atíne ja wus.
- Yal tan mit'i abi búlukí jét'ét'éno ab'igín.

- Jét'ét'éno î estíne giri, ótán gá bit'í kúwarak'át'á, ún t'ap'éan abi warak'át'á mún. Mú uná tan amuthá, t'ap'éan án k'áy abi wurít'ap'é p'át'á, ún yal t'ap'éan án k'áy abi warak'át'á mún. Abi k'orón, úmá t'et'á abi na mú un sót gu t'ap'é.
 - *b'ac', baj, бага, b'ak', bala, bata, bes, b'ic', bijar, b'iya, b'apha, bot, c'ac', c'ec'e, cimit, como, dinyc'a, disi, d'ok'om, es, gaang, gara, garis, gobal, ham, honyc'or, jak', jame, jaw, jay, je, jese, jibay, jini, jo, jul, juwa, kari, keres, kha, khúba, k'imic', kiya, koy (mú ta thi), kup, kure, kus, k'uy, k'wat', maay, me, memer, nakha, nino, nyol, opho, pa, nyonyo, pe (mú wawu), pira, po, puk, puma, pusa, suk', saam, se, so, saw (mú ta so), t'a, tam, t'arom, tas, t'as, tene, thay (pa mú cir), timis, tobo, ubo, upo, ukaj, wac'a, wone, wu, wuri, wuy, ze, zay, zak', zita.*
 - *b'ác', báng, b'úyú, cá, c'ámá, cáttís, c'áya, cé, c'ígí, cíw, dúr, gác, gégés, háré, hó, kágát, kát, k'át'á, káw (tísí k'úp'káy), khí, khínyc'á, khúbá, kóy (mú c'ac'khó), kúmú, k'úmú, k'úp, lábác', lílmó, nárí, níp, pé (mú ta jo), phák'á, phará, p'ísá, rímís, sámá, sáw (mú c'ac'khó), sót, súy, tábáy, tálís, táy, tháy, t'ét'é, tóp, túm, t'úrí, tút, úl, úsú.*
 - *ahú, akúr, acíp, amás, atáká, belé, birí, b'unyc'ú, cugú, d'agí, dasá, digá, durú, gagá, galú, garáy, jesí, jetáw, jiráy, khagá, kelé, kibú, koré, k'osó, langó, longá, momí, ongé, paráng, petú, pití, subó, suyén, tambá, thark'á, tirbó, ut'í, wajé, wujá, wuurí, yajó, yipó.*
 - *ábol, ádas, ácomo, b'ácomo, básal, cápum, jébot, dánycir, dínge, góthol, jámo, jwáne, kásak', kúka, khák'a, kúra, k'úr, lámba, léptak, síra, sítam, súku, thána, wáje.*
 - *acíni, acakay, abíndilí, adíme, achara, apopóya, abongk'ó, bukúrín, borsúsu, dándára, gúsúgúsú, hóydoló, ímbíri, jesuma, karábá, kosokoso, kotóro, kúadoy, kuduma, kusícá, kusíc'e, kuíso, kuíje, langgarét, lokóloko, máajiná, mapondo, milíli, t'ak'áp'e, t'akalamá, títíli, urútu, utáce, utácá, warak'át'á.*

Mú ta **bérb** (verb) ní iyi pachá, í thómán gu **ar** wala **ab** wala **un** wala **an**. Í toótóan gá ta na ní ar/ab/un/an ta? Gí yalén athubá esphót'ó k'úsún wala est'ík'én.

2.6 Mú **bérb** d'é thómá wala mú an t'ík'es gá **ar/ab/un/an**, án to at'áy (k'as b'ílí).

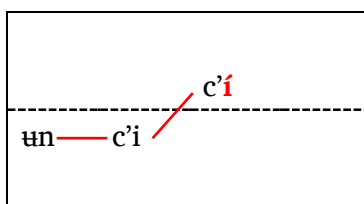
2.7 Mú **bérb** d'é phót'ó-es gá **ar/ab/un/an**, písá b'ílí apen.

		pís	an phót'ó-es gá ar asiman.
		pér	an phót'ó-es gá ar.
Ta na ní ar ta?	Ar	koy	an thómá gu ar.
		put (cá)	an t'ík'es gá ar.

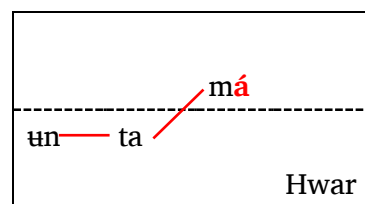
		dísí	an phót'ó-es gá un asiman.
		kóy	an phót'ó-es gá un.
Ta na ní un ta?	Un	usa	an thómá gu un.
		cege	an t'ík'es gá un.

2.8 Mú **bérb** d'é kot pa suk'á, wala tusu, wala hwan, gí pakóreng t'ík'es gí pakóreng phoot'ó-es, písá b'ílík'úsú at'ak'úpí jenat'ap'é (**k'úsúkhátá-t'a**) mú phoot'ó-es at'én.

Ta na ní ar ta?	ar — b'e rú Ar b'erú.	ar — kho tó so Ar khotó so.
	ab ju — k'a d'ám Ab juk'a d'ám.	ab jú k'á d'ám Ab júk'á d'ám.

Ta na ní un ta? Un c'ic'í.

Un tamá Hwar.

NATA 3

- Khí bit'í kúwarak'át'á Nata B abi Wone Wone 10.
- T'é't'éno î estíne giri, ótán gá bit'í kúwarak'át'á, ún t'ap'éan abi warak'át'á mún. Mú uná tan ámuthá, t'ap'éan án k'áy abi wurít'ap'é p'át'á, ún yal t'ap'éan án k'áy abi warak'át'á mún. Abi k'orón, úmá t'et'á abi na mú un sót gu t'ap'é.
 - An pé. An c'o. An k'as. An k'áy. An kaw. An wut. An c'í. An b'út'. An cir. An gut. An súk'.
 - Ar to. Ar wa. Ar ja. Ar ju. Ar cúc. Ar cop. Ar sót. Ar pís. Ar sik'. Ar pér. Ar khor.
 - Un y'á. Un khór. Un s'ík'. Un l'il. Un phác'.
 - An kásá. An thak'á. An t'é'é. An k'ak'a. An khúp'á. An muthá. An d'úbá. An pemá. An phót'ó.
 - Ar disi. Ar khugá. Ar sísi. Ar wali. Ar wiya. Ar lalá. Ar tita. Ar titá. Ar p'át'á. Ar khuba. Ar khó.
 - Un sisi. Un toma. Un dísi. Un lala. Un p'at'á. Un b'erá. Un khúbá. Un khokhó. Un cege. Un cópó.
 - Ar k'ac' so. Ar sá ma. Ar ta d'ám. Ar c'a ut'í. Ar pho d'ám. Ar tél cá. Ar tús ut'í.
 - Ab kop thi. Ab car ma. Ab cár d'ám. Ab kós abi.
 - Un s'ir abi. Un was k'óc'ó. Un usa ma. Un tárá d'ám. Un olá jébot.
 - Ar dolo abi. Ar gají jese. Ar híjá sema. Ar sak'a cá. Ar thubá d'ám. Ar k'ósó suma. Ar carí cari. Ar cangí ud'é. Ar t'ap'é d'ám.
 - Ab d'ayí buná. Ab hasá bit'í. Ab húc'á t'akharí. Ab k'ánú como. Ab késé ma.
 - Un tamá Hwar. Un c'ek'e bit'í. Un k'oso po. Un khotó so. Un pogo kura.

2.9 An kot jét'é't'é d'yan mú b'ílík'úsún to at'éen. Ta « î ».

2.9.1 « î » ta hamí « to ». Wac'a î bi jíno.

2.9.2 « í » ta hamí « i » gu « ay » mú una he d'ám gu kaw. Í ja k'ósó wac'a.

Wone 3. Bérb (Verbs)

Jét'ét'é mú ɛna juga gá **bérb** (verb), tan ní ta jét'ét'é mú athubá na mú ɛd'é wala b'ad'é wala nad'é wala bikóreng ata, wala í mún.

Bérb	Ithubén
wiya	B'atug <u>wiya</u> pa.
thoor	Biyéni <u>thoor</u> tene gu atúra.
k'ama	Bit'ímá í <u>ak'ama</u> wac'a.
poy	Adíme <u>poy</u> ausí tambá.
k'as	Ma <u>k'as</u> atéyeno.
khapa	Kurémá <u>khapa</u> apis.
ebe	Céni <u>ebe</u> bi ji.

Gu t'á Po, **bérb** athubá na mú ɛna juga gá **téns** (tense). **Téns** alút tan gá táyí **bérb** gu jeyaalén. Gí na mú athubá **téns**, ta jénat'ap'é wala b'ílík'úsú mú po apisá ak'uyíd'ok'omí jét'ét'é **bérb**.

Téns	Nathubá-téns	Ithubén
Ténsí Muthá Ta na mú ɛn ta muthá. <i>Perfective Tense</i>	<i>an k'as</i> <i>nathubén</i>	Gumú téye, bay <u>wiyú</u> peémá. Gumú númo, masíma <u>ja</u> pa. Uténi <u>gil</u> sumú.
Ténsí Píyopíyo Ta na mú ɛna ta gá píyopíyo. <i>Imperfective Tense</i>	a-	Abi disi abi disi, b'éni <u>a</u> ja bi gabayá. Awawú gul, po <u>a</u> se kure. Bit'í <u>a</u> óyá wac'a k'ósó.
Ténsí Píyéno Ta na mú ɛn í ata apíyéno. <i>Present Continuous Tense</i>	to a- í a-	Apíyéno, adímér to <u>apogo</u> . Décíni í <u>amethá</u> biyájay mína.
Ténsí Kuíje Ta na mú ɛná ta akuíje <i>Future Tense</i>	á-	Ajikén, como á <u>khoto</u> so. Bit'í á <u>khuc'ú-je</u> gá t'ap'é. Po á <u>kam</u> k'ók'áy akuíje.

3.1 Mú iyi t'ap'é **bérb** mú ɛn ta muthá, í t'ap'éan asé.

3.2 Mú iyi t'ap'é **bérb** mú una ta gá píyopíyo, í pisá « **a** » d'yan ak'uyíd'ok'omín.

3.3 Mú iyi t'ap'é **bérb** mú un î ata apíyéno, í pisá « **to** » gá ud'yan wala « **î** » gá bisay, gí í pisá « **a** » d'yan ak'uyíd'ok'omín.

3.4 Mú iyi t'ap'é **bérb** mú uná ta akuíje, í pisá « **á** » d'yan ak'uyíd'ok'omín.

3.5 Nathubá-téns, mú an ta « **a** » wala « **á** », í t'ap'éan apad'yan gu **bérbín** ak'uyíd'ok'om.

Téns	Nathubá-téns	Ithubén
		wiya
Muthá		+ wiya = wiya
Píyopíyo	a-	a + wiya = awiya
Píyéno	to a-	to + a + wiya = to awiya
Kuíje	á-	á + wiya = áwiya
		só
Muthá		+ só = só
Píyopíyo	a-	a + só = asó
Píyéno	î a-	î + a + só = î asó
Kuíje	á-	á + só = ásó

3.6 Kurá jét'ét'é **bérb** án káy tan gu **k'úsúkhátá-t'a** (i u i u e o ε ɔ a), t'ap'éan gu nathubá-ténsín apad'yan mit'i d'ere.

Téns	Nathubá-téns	Ithubén
		ábá
Muthá		+ ábá = ábá
Píyopíyo	a-	a + ábá = aábá
Píyéno	to a-	to + a + ábá = to aábá
Kuíje	á-	á + ábá = áábá
		usa
Muthá		+ usa = usa
Píyopíyo	a-	a + usa = ausa
Píyéno	î a-	î + a + usa = î ausa

Kuíje	á-	á + usa = áusa
-------	----	-----------------------

NATA 4

Gil Nata C abi Wone Wone 10.

Ʋcerá gu bérb gu nacerá (Subjects, verbs, and objects)

Jét'ét'é **bérb** ab'igín, an kot na mú Ʋna juga gá **Ʋcerá** (subject). Ʋcerá, ta Ʋta mú ata natá **bérb**. Iyi kaman jesay ak'uyíd'ok'omí **bérb**. Gí jét'ét'é **bérb** kóreng, an písá kot na mú Ʋna juga gá **nacerá** (object). **Nacerá**, ta na mú Ʋcerá ata natá **bérb** abesín. Iyi kaman jesay ak'uyíkhítí **bérb**. Tée, jét'ét'é mú to k'uyíkhítí nakhidí (gu, gá, a, bi, abi), an d'úk'ú ta **nacerá**.

Ʋcerá	Bérb	Nacerá	Ithubén
Biyéni	thoor	tene	<i>Biyéni thoor tene gu atúrá.</i>
Bit'í	k'ama	wac'a	<i>Bit'ímá î ak'ama wac'a.</i>
Adíme	poy	-	<i>Adíme poy aúsí tambá.</i>
Adíme	lus	phák'á	<i>Adíme lus phák'ér aúsí tambá.</i>
Ma	k'as	-	<i>Ma k'as atéyéno.</i>
Cá	ebe	-	<i>Céni ebe bi jì.</i>
Ʋténí	kam	birí	<i>Ʋténí kam birí aúsí langgarétír.</i>
Jón	púr	jesumá luy	<i>Jón to apúr jesumá luy gu Ʋt'í.</i>

Í síná k'ánú néni gu ithubéno to estíne ge.

Ta wa né tan? Ta **Ʋcerá**. (SUBJECT)

Ta na né ar ta? Ar **cerá**. (VERB)

Ta na né ar cerá? Ta **nacerá**. (OBJECT)

NATA 5

Gil Nata D abi Wone Wone 10.

Wone 4. Nakará-pá-juga (Pronouns)

Nakará-pá-juga (pronoun), ta na mú iyi he mú iyi pachá jugá ɯd'é, akará peén guan. Mú iyi he gá «Jón óyá mas», mú iyi pachá «Jón», iyi kará pá jugér gu «ar». Mit'i, iyi he gá «Ar óyá mas».

Nakará-pá-juga mú î gu t'á Po, an khaníhwan.

Nakhidí	Ithubén	Gloss
aga	Ta-ay, ɯta mú at'é't'é.	1sg
mina	Ta ay, ɯta mú at'é't'é, gu ɯta mú akaray apad'yan.	1pl.incl
mana	Ta ay, ɯta mú at'é't'é, gu bikóreng. ɯta mú akaray k'as pen.	1pl.excl
ay	Ta ɯta mú akaray.	2sg
ɯma	Ta biya mú akaray.	2pl
ar	Ta ɯta mú iyi t'é't'é gu khímír.	3sg.m
ab	Ta b'a mú iyi t'é't'é gu khímíb.	3sg.f
an	Ta na mú iyi t'é't'é gu khímín.	3n
ɯn	Ta biya mú iyi t'é't'é gu khím mún.	3pl

Nakará-pá-jugá ɯcerá gu nathubá-ténsín (Subject pronouns and tense marking)

Nakará-pá-juga gu t'á Po, mú ana kará pá ɯcerá, ana thubá ta **ténsí bérb** apad'yan. Mit'i, **nakará-pá-juga** d'é, mú **ténsín** awut, nat'ap'én awut d'ere. Na mú ɯn cuwa tíne gu khímí wutí nat'ap'éno, an ní ge.

4.1 Mú iyi t'ap'é **nakará-pá-juga** gu khímí na mú ɯn ta muthá, í t'ap'éan asé. Mú iyi t'ap'é «ay» gu khímí na mú ɯn ta muthá, í t'ap'éan gá «i».

Nakará-pá-juga	Bérb	Ténsí muthá	Ithubén
Aga	ja	aga + = aga	Aga ja pa.
Ay	ju	ay + = i	I ju peémá.
ɯn	pér	ɯn + = ɯn	ɯn pér pa mún.

4.2 Mú iyi t'ap'é **nakará-pá-juga** gu khímí na mú una ta gá píyopíyo, í pisá « a » d'yan ak'uyíkhítín (ak'orón). Mú an ta « ay », í t'ap'éan gá « iyi ».

Nakará-pá-juga	Bérb	Ténsí píyopíyo	Ithubén
Ar	hoy	ar + a = ara	Abi wawú gul, ara hoy kure.
Mina	y'á	mina + a = minaa	Abi disi abi disi, minaa y'á bi gabayá.
Ay	kum	ay + a = iyi	Abi táyí Hwar khala, iyi kum wac'a.

4.3 Mú iyi t'ap'é **nakará-pá-juga** gu khímí na mú un î ata apíyéno, í pisá « to » gá d'yan wala « î » gá bisay, gí í pisá « a » ak'uyíd'ok'omí **bérb** (VERB).

Nakará-pá-juga	Bérb	Ténsí píyéno	Ithubén
Ay	ja	ay + to + a = i to a__	I to aja pa.
Ab	juk'a	ab + to + a = ab to a__	Ab to ajuk'a khuba.
Uma	hoy	uma + î + a = uma î a__	Uma î ahoy kure.
Mana	khotó	mana + î + a = uma î a__	Mana î akhotó so.

4.4 Mú iyi t'ap'é **nakará-pá-juga** gu khímí na mú uná ta akuíje, í pisá « á » d'yan ak'uyíkhítín. Mú an ta « ay », í t'ap'éan gá « iyí ».

Nakará-pá-juga	Bérb	Ténsí kuíje	Ithubén
Aga	pothés	aga + á = agaá	Agaá pothés.
An	huy	an + á = aná	Aná huy.
Ay	k'ósó	ay + á = iyí	Iyí k'ósó wac'a.
Un	usa	una + á = uná	Uná usa ma.
Uma	jaa	uma + á = umaá	Umaá jaa peémá.

4.5 Mú iyi t'ap'é **nakará-pá-juga** gu khímí na mú un he ún ta (wala na mú un nómá), í pisá b'ílík'úsú at'ak'úpí je nat'ap'én. Mú an ta « mina », í t'ap'éan gá « mí ». Mú an ta « ay », í t'ap'éan gá « í ».

Nakará-pá-juga	Bérb	Ténsí nómá	Ithubén
Ar	naná ja	ar + ' = ár	Ár naná ja.
Ay	t'ap'é	ay + ' = í	Í t'ap'é néno.

Mina	y'á	mina + ' = mí	Mí y'á.
------	-----	---------------	----------------

4.6 Mú iyi t'ap'é **nakará-pá-juga** gu khímí na mú ɛn he úna ta gá píyopíyo, í pisá ténsí númera gu ténsí píyopíyo apad'yan.

Nakará-pá-juga	Bérb	Ténsí númera gu píyopíyo	Ithubén
ar	ja	ar + ' + a = ára	Ára ja.
aga	ja	aga + ' + a = ágaa	Ágaa ja.
mina	y'á	mina + ' + a = mía	Mía y'á.
ay	ja	ay + ' + a = íyi	Íyi ja.
uma	y'á	uma + ' + a = úmaa	Úmaa y'á.

Gil nat'ap'én abi tarbéza mú to estíne.

Nakará-pá-juga	Muthá	Píyopíyo	Píyéno	Kuíje	Númera	Númera gá píyopíyo
pronoun	perfective	imperfective	present	future	volative	volative imperfective
ar	ar tan	ara tan	ar to atan	ará tan	ár tan	ára tan
ab	ab tan	aba tan	ab to atan	abá tan	áb tan	ába tan
an	an tan	ana tan	an to atan an í atan	aná tan	án tan	ána tan
ɛn	ɛn tan	ɛna tan	ɛn í atan	ɛná tan	én tan	éna tan
aga	aga tan	agaa tan	aga to atan	agaá tan	ágá tan	ágaa tan
mina	mina tan	minaa tan	mina í atan	minaá tan	mí tan	mía tan
mana	mana tan	manaa tan	mana í atan	manaá tan	máná tan	manaa tan
ay	i tan	iyi tan	i to atan	iyí tan	í tan	íyi tan
uma	uma tan	umaa tan	uma í atan	umaá tan	úmá tan	úmaa tan
	4.1	4.2	4.3	4.4	4.5	4.6

NATA 6

Gil Nata E abi Wone Wone 10.

Nakará-pá-jugá nacerá (Object pronouns)

Nakará-pá-juga gu t'á Po, mú ana kará pá nacerá, ɯna t'ap'éan ak'uyíkhítí bérb.

4.7 Mú nakará-pá-jugá nacerá akáy tan gu « m », án to at'éen.

Ʋcerá	Bérb	Nakará-pá-jugá nacerá	Ithubén
Tobo	gil	mana	Tobo gil mana .
Ʋténí	k'ósó	mina	Ʋténí ák'ósó mina .

4.8 Mú nakará-pá-jugá nacerá akáy tan gu k'úsúkhátá-t'a (« a » wala « ɯ »), í t'ap'éan apad'yan gu bérb.

Ʋcerá	Bérb	Nakará-pá-jugá nacerá	Ithubén
Tobo	gil	aga	Tobo gil aga .
Ʋténí	thor	ay	Ʋténí áthor ay .
Como	lamɯ	ar	Como lamɯ ar .
Haúamá	kot	ab	Haúamá kot ab .
Bay	mete	ɯma	Bay mete ɯma .
Koro	toto	ɯn	Koro atotó ɯn .
Jón	kam	an	Jón kam an .

4.9 Mú nakará-pá-jugá nacerá akáy tan gu k'úsúkhátá-t'a (« a » wala « ɯ »), gí bérb agut tan gu k'úsúkhátá-t'a mú thómá guan, í kalí k'úsúkhátá-t'a suk'éno je.

Ʋcerá	Bérb	Nakará-pá-jugá nacerá	Ithubén
Tobo	kara	aga	a + a = a Tobo kar aga .
Ʋténí	t'ak'á	ay	á + a = á Ʋténí át'ak' áy .
Como	tita	ar	a + a = a Como to atit ar .
Haúamá	óyá	ab	á + a = á Haúamá a-óy áb .
Bay	khugú	ɯma	ú + ɯ = ú Bay khug úma .
Como	lamɯ	ɯn	ɯ + ɯ = ɯ Como lam ɯn .
Jón	sut'a	an	a + a = a Jón sut' an .

- 4.10 Mú nakará-pá-jugá **nacerá** akáy tan gu « **u** », gí **bérb** agut tan gu « **a** », í pachá « **a** » uphí. Mú « **á** » kot b'ílík'úsú, í khí « **u** » an.

Ucerá	Bérb	Nakará-pá-jugá nacerá	Ithubén
Tobo	kara	uma	a + u = u Tobo kar u ma.
Uténi	t'ak'á	un	á + u = ú Uténi át'ak' ún .
Como	tita	uma	a + u = u Como to atit u ma.
Haúamá	óyá	un	á + u = ú Haúamá aóy ún .

- 4.11 Mú nakará-pá-jugá **nacerá** akáy tan gu « **u** », gí **bérb** akot « **u k'áy** » wala « **i k'áy** » akusín, « **u** » áwalí gá « **u** ».

Ucerá	Bérb	Nakará-pá-jugá nacerá	Ithubén
Ar	úy	un → un	Ar úy un ma.
Uténi	kúna	uma → uma	Uténi ákún uma.
Como	cim	un → un	Como mún cim un.
B'éni	digá	uma → uma	B'éni digú ma.

- 4.12 Mú an kot **nacerá** suk'á, gí isuk'én ta **nakará-pá-juga** mú akáy gu **k'úsúkhátá-t'a**, í t'ap'ean apad'yan gu **nacerá** k'úpkáy, kurán ta juga, kurán ta **nakará-pá-juga**. Mú iyi t'ap'ean apad'yan mit'i, c'e án nanáy d'ic' gu nacuwatíne kóreng.

Ucerá	Bérb	1 ^í Nacerá	2 ^í Nacerá	Ithubén
Ar	khí	mana	an	Ar khí manan .
Un	he	aga	an	Un heagan .
Ar	khí	tene	an	Ar khí tenean .
Ab	thubá	un	an	Ab thubúnan .
Como	úy	bit'í	an	Como úy bit'ían .

NATA 7

Gil Nata F gu G abi Wone Wone 10.

Wone 5. Nakhidí-jét'ét'é (Conjunctions and adpositions)

Gu t'á Po, an kot jét'ét'é mú akhidí jét'ét'é kóreng. Una ta guan d'ám asiman. Mit'i an k'áy tan gá mí k'ánú t'ap'én. Gil jét'ét'éno î estíne ge:

Nakhidí	Ithubén	Ithubén
gí	Gí un jaa.	Un gí jaa?
mú	Mú un jeey.	Biya mú jaa.
gumú	Un jaa gumú téé.	Gumú uná jaa, agaá pothés.
ní	Tan ní aga gil.	Ta na ní i gil?
aní	Aní úmá jaa...	... aní ár naná ju.
bi	Ar wa bi khúbér	Un y'á bi wac'a gu mas.
abi	Abi disid'éo ge	Jigí mana abi nakhokhó.
a	Un jaa apad'yan	Ar phíyá a -Wángkya
gu	cá gu so	Ar mete tene guan .
gá	Ar he gá «Yée»	Un ótá gáran

5.1 « **Gí** » gu « **mú** » gu « **gumú** » gu « **ní** » gu « **aní** » gu « **bi** » gu « **abi** », nanán es pumá apad'yan gu jét'ét'é kóreng.

5.1.1 Í t'ap'é « **gí** » án to at'én.

Kaamá gí gu jét'ét'é kóreng		
Gí + un	=	Gí un y'á pa.
Un + gí	=	Un gí y'á pa?

5.1.2 Í t'ap'é « **mú** » án to at'én.

Kaamá mú gu nakará-pá-juga			Kaamá mú gu juga		
mú + un	=	mú un ...	tene + mú	=	tene mú ...
mú + ar	=	mú ar ...	jaw + mú	=	jaw mú ...
mú + mina	=	mú mina ...	suma + mú	=	suma mú ...
na + mú	=	na mú ...	pa + mú	=	pa mú ...
uta + mú	=	uta mú ...	mú + táy	=	mú táy ...

5.1.3 Í t'ap'é « **gumú** » án to at'én.

Kaamá gumú gu jét'ét'é kóreng		
Gumú + ɛn	=	Gumú ɛná y'á pa...
gumú + númo	=	Ʋn y'á gumú númo.
gumú + óy?	=	Ʋn y'á gumú óy?

5.1.4 Í t'ap'é « ní » án to at'én.

Kaamá ní gu nakará-pá-juga			Kaamá ní gu juga		
ta + ar + ní	=	tar ní ...	ta + Hwar + ní	=	ta Hwar ní ...
ta + ɛn + ní	=	tɛn ní ...	ta + uténi + ní	=	ta uténi ní ...
ta + mana + ní	=	ta mana ní	ta + wa + ní	=	ta wa ní ...

5.1.5 Í t'ap'é « aní » án to at'én.

Kaamá ní gu nakará-pá-juga			Kaamá ní gu juga		
aní + ɛn	=	aní ɛn...	aní + Hwar + ár	=	aní Hwar ár...
aní + ár	=	aní ɛn...	aní + uténi + ár	=	aní uténi ár...
aní + mí	=	aní mí...			

5.1.6 Í t'ap'é « bi » án to at'én.

Kaamá bi gu jét'ét'é kóreng		
bi + c'ac'	=	bi c'ac'
bi + tálá	=	bi tálá
ɛn + y'á + bi + buná + iphi	=	Ʋn y'á bi buná iphi.
ar + ja + bi + wac'a + mal	=	Ar ja bi wac'a mal.

5.1.7 Í t'ap'é « abi » án to at'én.

Kaamá abi gu jét'ét'é kóreng		
abi + c'ac'	=	abi c'ac'
abi + tálá	=	abi tálá

5.2 Mú « a » akaamá gu jét'ét'é, í t'ap'éan apad'yan gá píyopíyo. Mú an ta jugá ɛpo, wala jugá jéku, wala jugá nad'é mit'i (proper name), tayá « a » es gu jugéni gu b'ílí-kaamá (-).

Kaamá a gu jét'ét'é kóreng		
a + c'ac'	=	Ab b'án ac' ac'.
a + pa + d'yan	=	Un y'á apad' yan.
a + óy?	=	Uná y'á a óy?
a + Wángkya	=	Un jaa a-Wáng kya.
a + Sudán	=	Un jaa a-Sudán .

5.3 Mú « **gu** » akaamá gu jét'ét'é kóreng, apakóreng una t'ap'éan apad'yan.

5.3.1 Mú « **gu** » akaamá gu **nakará-pá-juga** mú akáy tan gu « **a** » (aga, ay, ar, ab, an), í t'ap'éan apad'yan.

5.3.2 Mú « **gu** » akaamá gu **nakará-pá-juga** mú akáy tan gu « **u** » (**un** gu **uma**), í t'ap'éan apad'yan, gí í pachá « **u** » d'é uphí.

5.3.3 Mú « **gu** » akaamá gu jét'ét'é kóreng, án phátés.

Kaamá gu gu nakará-pá-juga			Kaamá gu gu juga		
gu + aga	=	gu aga	gu + nakha	=	gu nakha
gu + ay	=	gu ay	gu + thoy	=	gu thoy
gu + ar	=	gu ar	gu + háré	=	gu háré
gu + ab	=	gu ab	gu + t'a	=	gu t'a
gu + mina	=	gu mina	gu + wa?	=	gu wa?
gu + mana	=	gu mana	gu + na?	=	gu na?
gu + uma	=	gu uma	gu + c'ac'	=	gu c'ac'
gu + un	=	gu n	gu + cá	=	gu cá
gu + an	=	gu an	gu + k'uy	=	gu k'uy

5.4 Mú « **gá** » akaamá gu jét'ét'é kóreng, apakóreng una t'ap'éan apad'yan.

5.4.1 Mú «**gá**» akaamá gu **nakará-pá-juga** mú akáy tan gu jénat'apé **k'úsúkhátá-t'a** (aga, ay, ar, ab, **uma**, **un**, an), í t'ap'éan apad'yan, gí í pachá «**á**» uphí, akhí b'ílík'úsún gá jénat'apé **k'úsúkhátá-t'a** mú tolá.

5.4.2 Mú « **gá** » akaamá gu jét'ét'é kóreng, án phátés.

Kaamá gá gu nakará-pá-juga		Kaamá gá gu juga	
----------------------------	--	------------------	--

gá + aga	=	gágá	gá + nakha	=	gá nakha
gá + ay	=	gáy	gá + thoy	=	gá thoy
gá + ar	=	gár	gá + háré	=	gá háré
gá + ab	=	gáb	gá + t'a	=	gá t'a
gá + mina	=	gá mina	gá + wa?	=	gá wa?
gá + mana	=	gá mana	gá + na?	=	gá na?
gá + ɯma	=	gúmá	gá + c'ac'	=	gá c'ac'
gá + ɯn	=	gún	gá + cá	=	gá cá
gá + an	=	gán	gá + k'uy	=	gá k'uy

5.4.3 Mú « gá » athubá pagát'ét'é akusí pagát'ét'é, nanán apad'yan t'ap'é gu **nakará-pá-juga**. Án to at'én. (Pagát'ét'é mú to kusí pagát'ét'é, ɯn kírían es abi ithubén.)

Kaamá gá gu nakará-pá-juga		
gá + aga	=	Aga he gá [agaá pothés].
gá + i	=	Ar ótá gágán gá [i ju].
gá + ar	=	An d'úk'ú k'áy gá [ar ju].
gá + ab	=	ɯn he gá [aba ótá jaw].
gá + ɯma	=	ɯn thubúman gá [ɯma sót].
gá + ɯn	=	Aga heun gá [ún jaa].
gá + an	=	ɯn cáran gá [an d'úk'ú k'áy].

NATA 8

Gil Nata H abi Wone Wone 10.

Wone 6. Nathubá-kotí-d'ám gu nakaamá-jét'ét'é-suk'á (Possessives and associatives)

Gu t'á Po, ɯna thubá kotí d'ám gu na mú ɯna písá ak'uyíkhítí na mú ɯn kot (ak'orón). Agé mú ɯd'é kot *jaw*, iyí písá *ír*, áhean gá ta *jawír*. Na mú ɯn cuwa atíne gá nathubá-kotí-d'ám, aní aestíne ge:

6.1 Nathubá-kotí-d'ám, an kot b'ílík'úsú acet.

6.2 Mú nathubá-kotí-d'ám akáy tan gu « m », án phátés gu jét'ét'én.

6.3 Mú nathubá-kotí-d'ám akáy tan gu « í », án î apad'yan gu jét'ét'én.

Homání d'ám	Nathubá-kotí-d'ám	Ithubén	Ithubén	Ithubén
		jaw	c'ac'	es
Aga	-ímá	jaw ímá	c'ac' ímá	es ímá
Ay	míní	jaw míní	c'ac' míní	es míní
Úténí	-ír	jaw ír	c'ac' ír	es ír
B'éni	-íb	jaw íb	c'ac' íb	es íb
Mína	mína	jaw mína	c'ac' mína	es mína
Mana	máná	jaw máná	c'ac' máná	es máná
Uma	mwá	jaw mwá	c'ac' mwá	es mwá
Biyéní	mún	jaw mún	c'ac' mún	es mún
Néní	-ín	jaw ín	c'ac' ín	es ín

6.4 Mú jét'ét'é agut tan gu « a », í pumán je gu « í » (mú ta jénat'ap'é k'úpkáyí nathubá-kotí-d'ám) án walí gá « é ».

Homání d'ám	Nathubá-kotí-d'ám	Ithubén	Ithubén
		wac'a	phák'á
Aga	-ímá	wac'a + ímá = wac' émá	phák'á + ímá = phák'émá
Úténí	-ír	wac'a + ír = wac' ér	phák'á + ír = phák'ér
B'éni	-íb	wac'a + íb = wac' éb	phák'á + íb = phák'éb
Néní	-ín	wac'a + ín = wac' én	phák'á + ín = phák'én

		t'a	cá
Aga	-ímá	t'a + ímá = t'émá	cá + ímá = cémá
Uténi	-ír	t'a + ír = t'é ^r	cá + ír = c ^r ér
B'éni	-íb	t'a + íb = t'é ^b	cá + íb = c ^b éb
Néni	-ín	t'a + ín = t'é ⁿ	cá + ín = c ⁿ én

6.5 Mú jét'ét'é agut tan gu **k'úsúkhátá-t'a** kóreng (i u i u e o ε ɔ), gí nathubá-kotí-d'ám akáy tan gu « í », « í » mú ta jénat'ap'é k'úpkáyí nathubá-kotí-d'ám, í pachán upí, khí igutí **k'úsúkhátá-t'a** b'ílík'úsún.

Homání d'ám	Nathubá-kotí-d'ám	Ithubén
		k'oro
Aga	-ímá	k'oro + ímá = k'or ^ó má
Uténi	-ír	k'oro + ír = k'or ^ó r
B'éni	-íb	k'oro + íb = k'or ^ó b
Néni	-ín	k'oro + ín = k'or ^ó n
		miti
Aga	-ímá	miti + ímá = mit ^í má
Uténi	-ír	miti + ír = mit ^í r
B'éni	-íb	miti + íb = mit ^í b
Néni	-ín	miti + ín = mit ^í n
		k'úru
Aga	-ímá	k'úru + ímá = k'úr ^ú má
Uténi	-ír	k'úru + ír = k'úr ^ú r
B'éni	-íb	k'úru + íb = k'úr ^ú b
Néni	-ín	k'úru + ín = k'úr ^ú n
		jo
Aga	-ímá	jo + ímá = j ^ó má
Uténi	-ír	jo + ír = j ^ó r
B'éni	-íb	jo + íb = j ^ó b
Néni	-ín	jo + ín = j ^ó n

6.6 Mú jét'ét'é kot « i k'áy » wala « u k'áy » akusín, gí nathubá-kotí-d'ám akáy tan gu « í », « í » áwalí gá « í ».

Kotí d'ám	Nathubá-kotí-d'ám	Ithubén
		kus
Aga	-ímá	kus + ímá = kusímá
Uténi	-ír	kus + ír = kusír
B'éni	-íb	kus + íb = kusíb
Néni	-ín	kus + ín = kusín
		timis
Aga	-ímá	timis + ímá = timisímá
Uténi	-ír	timis + ír = timisír
B'éni	-íb	timis + íb = timisíb

6.7 Mú jét'ét'é kot pa d'yan, gí ana gut tan gu **k'úsúkhátá-t'a**, gí k'úsún t'ík'es (agé « pi », wala « ku », wala « pa »), gí **nathubá-kotí-d'ám** akáy tan gu « í », tan gége:

6.7.1 Yalá **k'úsúkhátá-t'a** je suk'á (i → ii u → uu e → ee o → oo).

6.7.2 « a », án walí gá « e » (a → ee).

6.7.3 Pachán « í » uphí, t'ak'á **b'ílík'úsún** abesí igutí **k'úsúkhátá-t'a** jét'ét'é.

Homání	Nathubá-kotí-d'ám	Ithubén
d'ám		
		ku
Aga	-ímá	ku + ímá → kuuímá = kuúímá
Uténi	-ír	ku + ír → kuuír = kuúír
B'éni	-íb	ku + íb → kuuíb = kuúíb
Néni	-ín	ku + ín → kuuín = kuúín
		po
Aga	-ímá	po + ímá → pooímá = poóímá
Uténi	-ír	po + ír → pooír = poóír
B'éni	-íb	po + íb → pooíb = poóíb
Néni	-ín	po + ín → pooín = poóín
		pi
Aga	-ímá	pi + ímá → piiímá = piíímá
Uténi	-ír	pi + ír → piiír = piíír

B'eni	-íḃ	pi + íḃ → piiḃ = piíḃ
Néni	-ín	pi + ín → piiín = piín
		pa
Aga	-ímá	pa + ímá → paaímá → peeímá = peémá
Uténi	-ír	pa + ír → paaír → peeír = peér
B'eni	-íḃ	pa + íḃ → paaíḃ → peeíḃ = peéb
Néni	-ín	pa + ín → paaín → peeín = peén

NATA 9

Gil Nata I abi Wone Wone 10.

Nakaamá-jét'ét'é-suká (associative marker)

Gu t'á Po, an písá kot na mú akaamá jét'ét'é d'é gu jét'ét'é d'é. Agé mú iyi paga k'úp atan án kaamá gu jaw, iyi písá « í », ahean gá k'úpi jaw.

6.8 Mú jét'ét'é suk'á akaamá, mú jét'ét'é k'úpkáy agut tan gu k'úsúhúc'á-t'a (agé «k p t b m n w y»), í písá « í » ak'uykhitín.

Ithubén
suyén + í + b'ac' = suyení b'ac'
k'úp + í + thark'á = k'úpi thark'á
jaw + í + uténi = jawí uténi
ham + í + Jón = hamí Jón

6.9 Mú jét'ét'é suk'á akaamá, mú jét'ét'é k'úpkáy agut tan gu k'úsúkhátá-t'a (i u i u o e ɔ ɛ a), « í » án walí gá b'ílík'úsú at'ak'úpi k'úsúkhátá-t'a.

Ithubén
susu + í + b'ac' = susú b'ac'
wone + í + thark'á = woné thark'á
wac'a + í + uténi = wac'á uténi
ku + í + Jón = kú Jón

- 6.10 Mú jét'ét'é k'úp'káy akot « u » wala « i » akusín, gí an gut tan gu k'úsúhúc'á-t'a (agé «k p t b m n w y»), « í » án walí gá « í ».

Ithubén
kus + í + b'ác' = kus í b'ác'
cimit + í + pumáji = cimit í pumáji
bul + í + uténi = bul í uténi
jit + í + Jón = jit í Jón

- 6.11 Jét'ét'é kóreng, mú an kaamá, í t'ap'éan apad'yan, gájayí an ta jét'ét'é d'yan.

Ithubén
k'úp + í + k'óc'ó = k'úp í k'óc'ó
puma + í + ji = pum á ji
kus + í + so = kus í so wala ku í so
je + í + tam = j é tam

Ithubén
uta + í + lada = ut á lada
us + í + cá = us í cá
ma + í + po = m á po
biya + í + jay = biy á jay

NATA 10

Gil Nata J abi Wone Wone 10.

Wone 7. Nathubá-pató-d'ám (Demonstratives)

Gu t'á Po, una thubá pató d'ám gu na mú una pisá ak'uyíkhítí jét'ét'é. Tan ní una juga gá **nathubá-pató-d'ám** (demonstratives) Mú d'ám to pa mú i to pen, iyi pisá ta -íno (t'á Pamé ta -híye). Mú d'ám to pa mú sitháy es, iyi pisá ta -íni (t'á Pamé ta -hínu). Mú d'ám to pa mú sitháy es asiman, iyi pisá ta -íni tirí (t'á Pamé ta -hínu toro).

7.1 Í t'ap'é nathubá-pató-d'ám ak'uyíkhítí jét'ét'é mú ana thubá. Gí tirí, án to at'én.

Pa tó d'ám	Nathubá-pató-d'ám	Ithubén
		jaw
An isú	-íno	jaw + íno = jaw íno
An sit'	-íni	jaw + íni = jaw íni
An sit' asiman	-íni tirí	jaw + íni tirí = jaw íni tirí

7.2 Mú jét'ét'é agut tan gu « a », kalían je gu « í » mú ta jénat'ap'é k'úpkáyí nathubá-pató-d'ám, án walí gá « é ».

Pa tó d'ám	Nathubá-pató-d'ám	Ithubén
		wac'a
An isú	-íno	wac'a + íno = wac' éno
An sit'	-íni	wac'a + íni = wac' éni
An sit' asiman	-íni tirí	wac'a + íni tirí = wac' éni tirí
		t'a
An isú	-íno	t'a + íno = t' éno
An sit'	-íni	t'a + íni = t' éni
An sit' asiman	-íni tirí	t'a + íni tirí = t' éni tirí

7.3 Mú jét'ét'é agut tan gu k'úsúkhátá-t'a kóreng (i u i u e o ε ɔ), « í » mú ta jénat'ap'é k'úpkáyí nathubá-pató-d'ám, í pachán upí, khí igutí k'úsúkhátá-t'a b'ílik'úsún.

Pa tó d'ám	Nathubá-pató-d'ám	Ithubén
		tobo

An isú	-íno	tobo + íno = tobóno
An sit'	-íni	tobo + íni = tobóni
An sit' asiman	-íni tirí	tobo + íni tirí = tobóni tirí
		k'úru
An isú	-íno	k'úru + íno = k'úrúno
An sit'	-íni	k'úru + íni = k'úrúni
An sit' asiman	-íni tirí	k'úru + íni tirí = k'úrúni tirí

7.4 Mú jét'ét'é kot « i k'áy » wala « u k'áy » akusín, « í » mú ta jénat'ap'é k'úpkáyí nathubá-pató-d'ám, án walí gá « í ».

Pa tó d'ám	Nathubá-pató-d'ám	Ithubén
		kus
An isú	-íno	kus + íno = kusíno
An sit'	-íni	kus + íni = kusíni
An sit' asiman	-íni tirí	kus + íni tirí = kusíni tirí
		pib
An isú	-íno	pib + íno = pibíno
An sit'	-íni	pib + íni = pibíni
An sit' asiman	-íni tirí	pib + íni tirí = pibíni tirí

7.5 Mú jét'ét'é kot pa d'yan, gí ana gut tan gu k'úsúkhátá-t'a, gí k'úsún t'ík'es (agé « pi », wala « ku », wala « pa ») tan gége:

7.5.1 Yalá k'úsúkhátá-t'a je suk'á (i → ii u → uu e → ee o → oo).

7.5.2 « a », án walí gá « e » (a → ee).

7.5.3 Pachán « í » uphí, t'ak'á b'ilík'úsún abesí igutí k'úsúkhátá-t'a jét'ét'é.

Pa tó d'ám	Nathubá-pató-d'ám	Ithubén
		ku
An isú	-íno	ku + íno → kuuíno = kuúno
An sit'	-íni	ku + íni → kuuíni = kuúni
An sit' asiman	-íni tirí	ku + íni tirí → kuuíni tirí = kuúni tirí
		po
An isú	-íno	po + íno → pooíno = poóno

An sit'	-íni	po + íni → pooíni = poóni
An sit' asiman	-íni tirí	po + íni tirí → pooíni tirí = poóni tirí
		pi
An isú	-íno	pi + íno → piiíno = piíno
An sit'	-íni	pi + íni → piiíni = piíni
An sit' asiman	-íni tirí	pi + íni tirí → piiíni tirí = piíni tirí
		me
An isú	-íno	me + íno → meeíno = meéno
An sit'	-íni	me + íni → meeíni = meéni
An sit' asiman	-íni tirí	me + íni tirí → meeíni tirí = meéni tirí

		pa
An isú	-íno	pa + íno → paaíno → peeíno = peéno
An sit'	-íni	pa + íni → paaíni → peeíni = peéni
An sit' asiman	-íni tirí	pa + íni tirí → paaíni tirí → peeíni tirí = peéni tirí

NATA 11

Gil Nata K abi Wone Wone 10.

Wone 8. Tó sayí bérb (Plural verbs)

Gu t'ápo, pasayí **bérb** awut gu sayí natén. Mú tó **bérb** kayá gu ɯcerá wala **nacerá** wala nata mú d'yan, ɯna jukan gá «tó nad'yan». Tée, mú tó **bérb**íni kayá gu biceerá wala naceerá wala natára mú say, ɯna jukan gá «tó nasay».

Bérb	Tó nad'yan	Tó nasay	Ithubén
wiya	wiya	só	<i>Ʋténì awiya, téé biyéni d'ɯk'ɯ asó.</i>
wa	wa	k'ó	<i>Mana k'ó. I wa?</i>
sá	sá	usa	<i>Mí usa d'ám! Aga sá, ɯmá usa.</i>
nap	nap	kanáp	<i>Murí b'ac' nap, gí tene kanáp d'ere.</i>
k'áy	k'áy	k'ak'áy	<i>Hwar k'áy. Mít'i, na mú ara tárá k'ak'áy d'ere.</i>
koy	koy	kóy	<i>Mú bicege kóy, adíme ákoy d'ere.</i>
k'ósó	k'ósó	k'oso	<i>Ar k'ósó anyáró mú k'oso kheér.</i>
disi	disi	dísí	<i>Agaá disi-je. Ʋma gí ádísi-je?</i>
p'át'á	p'át'á	p'at'á	<i>Adoy p'át'á, gí seméno p'at'á d'ere.</i>

An kot jepúr muthák'ɯy mú **bérb** ásiná wut gá tó nasay.

8.1 **Bérb** kóreng, tó nasayín î at'én. An k'as na mú ana kaamá apen.

Bérb	Tó nad'yan	Tó nasay
wiya	wiya	só
wa	wa	k'ó
to	to	î
paga	paga	d'o
ja	ja	y'á
ju	ju	jaa

8.2 **Bérb** kóreng, tó nasayín awut bílík'úsún.

Bérb	Tó nad'yan	Tó nasay
k'ósó	k'ósó	k'oso
pít	pít	pít
khapa	khapa	khápá

koy	koy	kóy
p'át'á	p'át'á	p'at'á
k'ápá	k'ápá	k'apá

8.3 **Bérb** kóreng, tó nasayín ahadí. Mit'í, b'ílík'úsún awut d'ere.

Bérb	Tó nad'yan	Tó nasay
huy	huy	huyy
cangí	cangí	caangí
pac'í	pac'í	paac'í
mal	mal	maal
cir	cir	ciír

8.4 **Bérb** kóreng, tó nasayín ayalá-je. Mit'í, b'ílík'úsún awut d'ere.

Bérb	Tó nad'yan	Tó nasay
k'áy	k'áy	k'ak'áy
khí	khí	khikhi
c'í	c'í	c'ic'í
gil	gil	gigil
b'út'	b'út'	b'ubút'

8.5 **Bérb** kóreng, tó nasayín apisá d'am abesín. Mit'í, b'ílík'úsún awut d'ere.

Bérb	Tó nad'yan	Tó nasay
sá	sá	usa
phí	phí	iphi
nap	nap	kanáp
kaw	kaw	kagáw
tul	tul	tundúl

NATA 12

Gil Nata L abi wone Wone 10

Wone 9. Húk'ú juga abesí bérb (Derived nouns)

Gu t'á Po, una húk'ú juga abesí bérb gu pisá « **u** » wala « **b'a** » wala « **bi** » wala « **na** » ak'uyíd'ok'om.

9.1 « **u** » wala « **b'a** » wala « **bi** » wala « **na** », í t'ap'éan apad'yan gu bérb. Mú an k'áy gán, kaamá « **bi** » wala « **na** » gu tó nasayí bérb.

Bérb	u	b'a	bi	na (d'yan)	na (say)
t'ap'é	ut' ap'é	b'at' ap'é	bit' ap'é	nat' ap'é	-
kayá	ukayá	b'akayá	bikayá	nakayá	-
cerá	ucerá	b'acerá	biceerá	nacerá	naceerá
p'át'á	up' át'á	b'ap' át'á	bip' át'á	nap' át'á	nap' at'á
c'í	uc'í	b'ac'í	bic'ic'í	nac'í	nac'ic'í

9.2 Mú bérbini kot « **u** k'áy » wala « **i** k'áy » gá k'úsúkhátá-t'á k'úp'káyín, « **u** » án wut gá « **u** », gí « **bi** » án wut gá « **bi** ».

Bérb	u	bi
c'í	u + c'í = uc'í	bi + c'ic'í = bic'ic'í
wut	u + wut = uwut	bi + wut = biwut
b'út'	u + b'út' = ub'út'	bi + b'ubút' = bib'ubút'
jigí	u + jigí = ujigí	bi + jigí = bijigí

9.3 Mú bérbini anúamá **nacerá**, pisá **nacerá** ak'uyíkhít gu b'ílíkaamá « - ».

Bérb	Nacerá	u	b'a	bi	na
tém	d'ám	utém-d'ám	b'atém-d'ám	bitém-d'ám	natém-d'ám
thubá	d'ám	uthubá-d'ám	b'athubá-d'ám	bithubá-d'ám	nathubá-d'ám
k'ósó	po	uk'ósó-po	b'ak'ósó-po	bik'ósó-po	nak'ósó-po
c'ém	je	uc'ém-je	b'ac'ém-je	bic'ec'ém-je	nac'ém-je
mal	wac'a	umal-wac'a	b'amal-wac'a	bimal-wa'ca	namal-wac'a
húk'ú	thi	uhúk'ú-thi	b'ahúk'ú-thi	bihúk'ú-thi	nahúk'ú-thi

9.4 An kot juga kóreng mú an k'áy gá ún kaamán gu **bérb** mit'i d'ere, agé « **pa** » gu « **cá** » gu « **baj** » gu « **opho** ».

Bérb	Nacerá	pa	cá	baj	opho
ta	d'ám	pata- d'ám	-	bajta- d'ám	ophota- d'ám
cim	po	pacim- po	-	-	-
huy	mas/ukaj	-	-	bajhuy- opho	ophohuy- baj
kor	wone	-	cákor- wone	-	-
dum	kure	padum- kure	cádum- kure	bajdum- kure	ophodum- kure

Gu t'á Po, ún pisá ahúk'ú juga gu kaamá **bérb** gu nacerén asé.

9.5 Mú i kaamá **bérb** gu nacerén, pachá **nacerá** b'án ak'uyíd'ok'om.

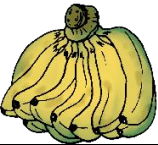
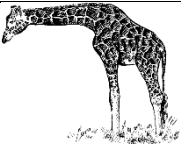
Bérb	Nacerá	Juga
khugú	es	eskhugú
khúc'ú	je	jekhúc'ú
c'ém	se	sec'ém
b'út'	t'a	t'ab'út'
kara	c'e	c'ekara

NATA 13

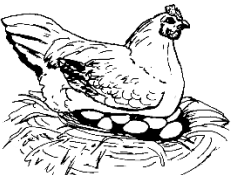
Gil Nata M gu Nata N abi Wone Wone 10.

Wone 10.Nata (Exercises)

A. Pa písá b'ílík'úsú abi juga.

Ta na?						
Ta...	<i>bala</i>					
Ta na?						
Ta...						

B. Pa písá b'ílík'úsú abi bérb

Ar/ab/an/ɛn ta na?						
Ar/ab/an/ɛn...	<i>an súmá kúmú</i>					

C. Nathubá-Téns

Bérb	Ténsí Muthá	Ténsí Píyopíyo	Ténsí Píyéno	Ténsí Kuíje
Na mú ɛn ta	Na mú ɛn ta muthá	Na mú ɛna ta gá píyopíyo	Na mú ɛn î ata apíyéno	Na mú ɛná ta akuíje
cangí	<i>cangí</i>	<i>acangí</i>	<i>to acangí</i>	<i>ácangí</i>
só				
t'ak'á				
jigí				
iya				
sik'				
cim				
óyá				
k'ósó				
nor				
ól				
uma				
gil				
wiya				
kír				

D. Ʋcerá, bérb, gũ nacerá

Ithubén	Ʋcerá	Bérb	Nacerá
<i>Biyéni thoor tene gũ atúra.</i>	<i>biyéni</i>	<i>thoor</i>	<i>tene</i>
<i>Apíyéno wac'a k'as.</i>	<i>wac'a</i>	<i>k'as</i>	<i>X</i>
<i>Bay î ausa so akámíni.</i>			
<i>Cari kaabús balémá ab'ígín.</i>			
<i>Ʋtáwar áthor gaa.</i>			
<i>Haan b'a tíne.</i>			
<i>B'aúamá ájũ atéye.</i>			
<i>B'isa mal bit'í.</i>			
<i>Bit'í agór teme abi kúwarak'át'á.</i>			
<i>Kuduma anúamá longá abi dongk'á.</i>			
<i>Abi disi abi disi, po adot nálus mán atékus.</i>			
<i>Comómá phi luy gũ nakhér.</i>			
<i>Úsú î.</i>			
<i>Jón kam úsú ak'úsúji.</i>			
<i>Hwar agil nasay ab'ígín.</i>			
<i>Tobo k'ámá hút gũ seén.</i>			
<i>Pi ebe bi ji.</i>			

E. Nakará-pá-jugá ɯcerá gɯ nathubá-ténsín.

	Ténsí Muthá	Ténsí Píyopíyo	Ténsí Píyéno	Ténsí Kuíje	Ténsí Númá
Nakará-pá-juga	Na mú ɯn ta muthá	Na mú ɯna ta gá píyopíyo	Na mú ɯn î ata apíyéno	Na mú ɯná ta akuíje	Na mú ɯn he ún ta gɯ na mú ɯna númá.
aga					
ay					
ar	<i>ar</i>	<i>ara</i>	<i>ar to a...</i>	<i>ará</i>	<i>ár</i>
ab					
mina					
mana					
ɯma					
ɯn					
an					

F. Nakará-pá-jugá nacerá.

Ucerá	Bérb	Nacerá	Téns	Ithubén
háré	sá	an	<i>píyopíyo</i>	<i>háré + a + sá + an = Háré asán.</i>
ar	k'áw	ɯn	<i>kuíje</i>	<i>ar + á + k'áw + ɯn = Ará k'áwɯn.</i>
juwa	mal	mana	<i>muthá</i>	<i>juwa + mal + mana = Juwa mal mana.</i>
ɯn	wag	ab	<i>píyopíyo</i>	
an	tol	ɯma	<i>muthá</i>	
po	mete	cari	<i>píyéno</i>	
ab	mete	kha	<i>píyéno</i>	
biyéni	k'oso	mina	<i>kuíje</i>	
mana	khotó	an	<i>píyopíyo</i>	
aga	kam	an	<i>kuíje</i>	
ar	gíl	aga	<i>píyopíyo</i>	
bit'í	thor	ay	<i>kuíje</i>	
aga	lamɯ	ɯn	<i>muthá</i>	
koro	cangí	ɯma	<i>píyéno</i>	
biyéni	kam	mina	<i>píyopíyo</i>	
ar	paga	ar	<i>kuíje</i>	
ɯténí	k'ánú	aga	<i>muthá</i>	

G. Nacerá suk'á.

Ucerá	Bérb	1 ^í Nacerá	2 ^í Nacerá	Téns	Ithubén
ar	khi	mana	an	<i>píyopíyo</i>	<i>Ara khí manan.</i>
ab	he	ɯn	an	<i>kuíje</i>	
b'éni	khí	mina	an	<i>muthá</i>	
ɯn	thubá	ar	an	<i>kuíje</i>	
mana	úy	bicán	an	<i>píyéno</i>	
ɯn	thubá	ar	ab	<i>píyopíyo</i>	
aga	úy	ay	an	<i>kuíje</i>	
biyéni	he	aga	an	<i>píyopíyo</i>	

H. Nakhidí.

nakhidí	aga	ay	ar	ab	mana	mina	ɯma	ɯn	an	wa	na
gu	<i>guaga</i>										
gá	<i>gágá</i>										
mú	<i>mú aga</i>										

I. Nathubá-kotí-d'ám .

Homání d'ám	Nathubá-kotí- d'ám	thoy	bes	b'it'í	pa	cá	bul	jít
Aga	-ímá	<i>thoyímá</i>						
Ay	míní	<i>thoy míní</i>						
Ʋténí	-ír							
B'éni	-íb							
Mina	mína							
Mana	máná							
Ʋma	mwá							
Biyéni	mún							
Néni	-ín							
		jaw	wac'a	bala	kwak	so	ku	kha
Aga	-ímá							
Ay	míní							
Ʋténí	-ír							
B'éni	-íb							
Mina	mína							
Mana	máná							
Ʋma	mwá							
Biyéni	mún							

J. Nakaamá jét'ét'é suk'á

	ma	b'éni	b'isa	po	Acok	cá	háré
thoy	<i>thoyíma</i>						
k'úp	<i>k'úpí ma</i>						
jít							
ku							
t'a							
k'oro							
susu							
súy							
wone							
cá							
sít'in							
	pa	como	jay	sót	k'úpík'óc'ó	cá	lam
uta	<i>utápa</i>						
b'a		<i>b'ácomo</i>					
biya			<i>biyájay</i>				
na							

K. Nathubá-pató-d'ám

	ma	me	b'isa	po	kus	nyol	jit	tobo	cá
-íno	<i>méno</i>	<i>meéno</i>							
-íni	<i>méni</i>	<i>meéni</i>							
-íni tirí	<i>méni tirí</i>	<i>meéni tirí</i>							
	dusu	ab'onk'ó	adoy	aróc	b'apha	nakha	kiw	bérb	se
-íno	<i>dusúno</i>								
-íni	<i>dusúni</i>								
-íni tirí	<i>dusúni tirí</i>								
	háré	pi	pa	jepúr	t'a	k'úp	thoy	kari	d'iw
-íno									
-íni									
-íni tirí									
	susu	suyé	súy	wone	k'uy	kwak	so	ut'í	k'át'á
-íno									
-íni									
-íni tirí									

L. Tó nad'yan gu tó nasayí bérb

Bérb	Tó d'yanín	Tó nasayín	Mosí wutín	Bérb	Tó d'yanín	Tó nasayín	Mosí wutín
disi-je	<i>disi-je</i>	<i>dísí-je</i>	<i>ta b'ílík'úsú ní awut</i>	sá			
tita	<i>tita</i>	<i>an k'as</i>	<i>an k'as</i>	nor			
cot	<i>cot</i>	<i>cocot</i>	<i>ana yalá ta je</i>	wa			
b'a tíne				ngak			
can				kuy			
hwan				phí			
paga				muthá			
d'em				khala			
put				kaw			
coro				lus			
kír				b'út'			
kot				kúna			
ja				khén			
nying				nok'a			
ílíl				hác'			
he				b'á			
wiya				úrú			
t'at'ay				was			

M. Húk'ú juga abesí bérb.

Bérb	Nacerá	u	b'a	bi	na	na (say)
tón	-	<i>u^htón</i>	<i>b'atón</i>	<i>bicege</i>	<i>natón</i>	<i>nacege</i>
k'ósó	suma	<i>u^hk'ósó-suma</i>	<i>u^hk'ósó-suma</i>	<i>bik'ósó-suma</i>	<i>nak'ósó-suma</i>	-
khala	-					
khapa	-					
khotó	so					
tul	-					
su	d'ám					
khayí	me					
d'em	chay					
can	-					
say	-					
cangí	-					
b'út'	t'a					
kabus	-					
huy	-					
khúc'ú	je					
thor	tám					

N. Húk'ú juga abesí bérb.

Juga	Bérb	Nacerá	Ithubén		Bérb	Nacerá	Ithubén
pa	cim	po	<i>pacim-po</i>		nog	es	<i>esnog</i>
pa	tar	je			wur	je	
pa	to	-			pasa	es	
pa	î	-			d'ik'a	c'e	
kus	cim	po			p'fí	je	
cá	wa				t'in	es	
cá	dum	kure			kaará	c'e	
cá	k'olú	se			úphá	k'úp	